

שמחה קוגוט

הפשט, הדרש ומה שביניהם: בחינה לשונית של הצירוף "התהלך... על משענתו" (שמות כא, יט) באור המדרש

המאמר עוסק במתח שבין פרשנות הפשט לבין פרשנות הדרש לפסוק "אם יקום וְהִתְהַלֵּךְ בַּחוּץ עַל מְשַׁעְנֹתָי וְנָקָה הַמַּכָּה רַק שִׁבְתּוֹ יִתֵּן וְרָפָא וְרָפָא" (שמות כא, יט), ומראה באמצעות דוגמה זו כיצד ניתן לגשר בין הפשט והדרש, המציגים לעתים פרשנויות קוטביות, באמצעות חשיפת הבסיס הלשוני שעליו נשען הדרש. לפי פרשנות הפשט, "על" בפסוק זה = "באמצעות" (כמו: "וְעַל חֶרֶבֶךָ תִּחְיֶה" ובראשית כז, מו) וְהִתְהַלֵּךְ עַל מְשַׁעְנֹתָי = "התהלך בעזרת משענת, מקל". אם כך, בשלב זה המוכח עדיין סובל מן המכה, ומדוע מכריז הכתוב "וְנָקָה הַמַּכָּה"? שאלה זו עומדת ברקעה של פרשנות הדרש לפסוק הגורסת: עַל מְשַׁעְנֹתָי = "על בוריו", היינו התהלך במעב של ברי, שהוא מעב של בריאות והעדר חולי. הווי אומר: מתי אכן "וְנָקָה הַמַּכָּה"? כשהמוכה נשען על גופו-הוא, בכוחות עצמו, ללא עזרת משענת.

כיצד יכול היה המדרש לפרנס הוראה זו מצד הלשון? ברקעה של פרשנות הדרש לפסוקנו עומדים פסוקים כגון "עַל גִּזְוֹתַי תֵּלֵךְ" (בראשית ג, יד) ו"כָּל הוֹלֵךְ עַל גִּזְוֹתַי וְכָל הוֹלֵךְ עַל אֲרָבַע" (ויקרא יא, מב), שבהם אין משתתף חיצוני לעד הפועל את פעולת ההליכה, וְגִזְוֹתַי וְאֲרָבַע מציינים איברים אינהרנטיים של פועל הפעולה. לפיכך ניתן, לשיטת הדרשן, לפרש את "משענתו" בצירוף הִתְהַלֵּךְ עַל מְשַׁעְנֹתָי כאילו אין היא גוף חיצוני נוסף להולך, אלא חלק מההולך עצמו. זאת ועוד: הדרשן מתמקד גם בכינוי החבור שב"משענתו" וטוען (בשתיקה): "התהלך על משענת" לא נאמר, אלא "על משענתו", היינו "התהלך על גופו-הוא [ללא משענת]".

* זהו נוסח עברי מעודכן ומשופר של מאמרי: Simcha Kogut (2008). "A Linguistic Analysis of the Phrase על משענתו (Exodus 21:19) and the Homiletic Sense

האם בין הפשט ובין הדרש יש בהכרח פער שאינו ניתן לגישור? הדיון בדוגמה שנעסוק בה להלן עשוי ללמד כי יש שחשיפת הבסיס הלשוני שעליו נשען הדרש מצמצמת את הפער שניכר מלכתחילה בין הפשט ובין הדרש, ובונה ביניהם גשר המקרב את הרחוקים.

דיני נזקי הגוף שבשמות פרק כא עוסקים, בין השאר, במי ש"נפל למשכב" כתוצאה ממכה שהנחית עליו רעהו "באבן או באגרוף" (פס' יח). הכתוב מציין כי: "אם יָקוּם וְהִתְהַלֵּךְ בַּחוּץ עַל מְשַׁעֲנָתוֹ וְנָקָה הַמֶּכֶה רַק שְׁבָתוֹ יִתֵּן וְרָפָא יִרְפָּא" (שם, יט). פשט הכתוב מדבר בחולה הנמצא בתהליך של החלמה, אך טרם החלים לגמרי, והוא מתהלך בעזרת מקל הליכה המשמש לו משענת. צירוף היחס "על משענתו" משמש כתיאור לפועל הדורטיבי "התהלך"¹, והוראת "משענת" – על פי ההקשר כאן ובהיקריותיה האחרות במקרא – היא: מקל.

כך ביארו את הפסוק כמה ממפרשי המקרא:

ראב"ע (בפירוש הקצר):

והנה על משענתו – כמו: "ואיש משענתו בידו" (זכריה ח, ד).

רמב"ן:

... ולפי דעתי כי משענתו כפשוטו, כמו: "ואיש משענתו בידו מרוב ימים" (זכריה ח, ד) ... ויאמר הכתוב כי כאשר יתחזק המוכה והוא מתהלך תמיד בחוץ... גם אם הוא נשען על משענתו כמשפט החלושים שנתרפאו מחולי, [אז] "ונקה המכה".

חזקוני:

על משענתו – מקלו, כמו: "ויקח משענתי בידך" (מל"ב ד, כט).

1 in: C. Cohen, V.A. Hurowitz, A. Hurvitz, Y. Muffs, B.J. Schwartz, J.H. Tigay (eds.), *Birkat Shalom (the Shalom Paul fs.)*. (pp. 53–57) Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

הוראת "משענת" במשמעות "מקל" עולה גם מתרגום השבעים: ἐπί ῥάβδου.

המפרשים הנזכרים, כמו גם תרגום השבעים, לא ראו קושי בשימוש הלשון "התהלך על X" בפסוקנו, גם כש-X מכוון בו ל"משענת = מקל הליכה", בשונה משימוש הטבעי. בדרך כלל מציין X בצירוף "הלך/התהלך על X" את המשטח שעליו הולך המתהלך. המשמע הטבעי עולה בבירור מפסוקים כגון: אִם יִשָּׁף נָא מְצִלִּים דְרָכַי אֲשֶׁר אָנֹכִי הֹלֵךְ עָלֶיךָ (בראשית כד, מב); הַלְכֵי עַל דְרָךְ שִׁיחֹו (שופטים ה, י), ובמיוחד כשבמקום ה-X מוצב שסיעצם בעל הוראה מוחשית מובהקת, כגון: וַיִּתְהַלֵּךְ עַל גַּג בֵּית הַמֶּלֶךְ (שמ"ב יא, ב); אִם יִתְהַלֵּךְ אִישׁ עַל הַגְּחָלִים (משלי ו, כח). בדוגמות אלה מציינות התיבות "דרך", "גג" ו"גחלים" את המצע שעליו דורך ההולך. כיצד אפוא נתפרשה "משענת" כמקל הליכה בצירוף "התהלך ... על משענתו"?

אין ספק שהמפרשים שהלכו בדרך זו פירשו את מילת היחס "על" בהוראה של אחד משימושיה המקראיים של "ב", היינו "באמצעות". השווה למשל את התהלף ... על משענתו עם פי במקלי עברתי את הדרך (בראשית לב, יא).² הצירוף "במקלי עברתי" מכיל את מילת היחס המשמשת במקרא בדרך כלל להוראת "באמצעות", היינו "ב", וכמוהו בדוגמות נוספות, כגון: וַיִּף אֶת הָאֶתוֹן בַּמֶּקַל (במדבר כב, כז); בַּשֶּׁבֶט יָפוּ עַל הַלְחֵי אֶת שִׁפְט יִשְׂרָאֵל (מיכה ד, יד).³ אך בצדה של "ב" משמשת במשמע זה גם "על", כגון: וְעַל תְּרַבֵּךְ תַּחֲיָה (בראשית כז, מ); פִּי לֹא עַל הַלְחָם לְבַדּוֹ יַחֲיָה הָאָדָם (דברים ח, ג).⁴ אמור מעתה: בצירוף "התהלף ... על משענתו" אין המילה "משענת" – לפי הפירוש הנזכר – מציינת משטח הליכה, אלא מכשיר המסייע להליכה.

פירוש זה, עם שניתן לעגנו בלשון המקרא, יש בו קושי מצד העניין, ועל כן לא נתקבל על הכול. צא ולמד: אם המוכה מתהלך בעזרת מקל

2 ראו Kautzsch and Cowley, 1910 (להלן: גזניוס), סעיף 119n, עמ' 380.

3 ראו Waltke and O'Connor, 1990, § 11.2.5d (p. 197).

4 עמד על כך ילון, תשכ"ז, עמ' 283–286. ראו שורק, תשנ"ט, עמ' 62.

הליכה, הרי שעדיין הוא סובל מן המכה, ואין הצדקה לקבוע כבר בשלב זה כי "יְנַקֵּה הַמַּכָּה". כדי להקהות במקצת את הקושי הוסיף בעל פסידריונותן למילים המתרגמות את "יְנַקֵּה הַמַּכָּה" הרחבה: "מדין קטול", המזכה את המכה מדין מוות. אולם דבר זה היה מובן מאליו גם אלמלא ציין זאת הכתוב במפורש, וכבר העירו על כך חכמים:

וכי עלת על דעתך שיהא זה (המוכה) מהלך בשוק והלה (המכה) נהרג על ידיו? (ירושלמי, כתובות פ"ד ה"ד [כח, ע"ג]).

שאלה זו מניחה שאין לפרש את הלשון יְנַקֵּה הַמַּכָּה כמכוונת לעונש מוות, אלא לעונש כלשהו. אך אם הכתוב מדבר בחולה שהחלמתו טרם הושלמה, והוא מסתייע עדיין במקל, מדוע יהא המכה פטור כבר עתה מעונש? שאלה זו מובעת בבחירות במדרש שלהלן, והיא שהוליכה את בעל המדרש לפירוש אחר של הַתְּהַלֵּךְ ... עַל מְשַׁעֲנָתוֹ, פירוש שהתרחק מן הפשט:

שאם אתה אומר על מקלו – עדיין חולה הוא; אלא מלמד שקרא הכתוב [את] גופו כנשען על מקלו [היינו: גופו נחשב למשענתו] (משנת רבי אליעזר, פרשה ב).⁵

כנגד הפירוש שעל דרך הפשט – "הַתְּהַלֵּךְ ... עַל מְשַׁעֲנָתוֹ" = "התהלך ב[אמצעות] מקלו" או "התהלך [כשהוא נשען] על מקלו" – עומד עתה פירוש על דרך הדרש, ולפיו: "הַתְּהַלֵּךְ ... עַל מְשַׁעֲנָתוֹ" = "התהלך על גופרהוא". את משמעו של פירוש זה ניסח ראב"ע כך:

והחכמים אמרו שפירוש על משענתו – בעצמו. והטעם: שלא ישען על אחר (הפירוש הקצר לשמות, על אתר)

וביתר הרחבה בפירושו הארוך לשמות:

אם יקום – על חז"ל נסמוך, שפי' על משענתו – שלא ישען על אחר, כמשפט החולים, רק על עצמו (שם).

אמור מעתה: "הַתְּהַלֵּךְ ... עַל מְשַׁעֲנָתוֹ" = "התהלך [כשהוא נשען] על גופרהוא", ולשון "משענת" שבכתוב אינה אלא מטפורה לציון יציבותו של ההולך.

חז"ל הגדירו מטפורה זו כ"משל", בציינם:

זה אחד משלשה מקראות (= מקראות) שנאמרו בתורה במשל. אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו ונקה המכה: ... מהו על משענתו? – על בוריו (ירושלמי, כתובות פ"ד ה"ד [כח, ע"ג]).⁶

על פי דרשה זו תרגם אונקלוס את "על משענתו": "על בוריה", ובהתאם לה פירש גם רש"י על אתר: "על משענתו – על בוריו וכחו". להבהרת משמעו של הצירוף "על בוריו" מגויס הצירוף "על בוריו ולחו". בצירוף המורחב מבאר "כוחו" את "בוריו", והווי"ו הקושרת את שתי התיבות היא וי"ו הביאור.⁷ הא למדת ש"התהלך על בוריו" = "התהלך בכוחו", היינו התהלך במצב של פרי, שהוא מצב של בריאות והעדר חולי.⁸ צא וראה מה עלה לה ללשון הכתוב "התהלך... על משענתו" שנתפרשה במדרש בהוראה הפוכה: "התהלך ללא משענת". כיצד יכול היה המדרש לפרנס הוראה זו מצד הלשון?

אין ספק שהמדרש היה מתקשה להעמיד את דרשת "על משענתו – על בוריו" אילו נקט הכתוב את הלשון "התהלך על משענת" ולא "על משענתו". נמצא שהדרשה נשענת על הכינוי החבור שבתיבה "משענתו", כינוי שלפי הפירוש "משענת" = "מקל הליכה" אפשר היה לו לכתוב בלעדיו. התמקדות הדרשה בכינוי היא שהולידה את הפירוש: "הַתְּהַלֵּךְ ...

6 דרשת "על משענתו – על בוריו" מובאת במקורות נוספים בספרות חז"ל, כך למשל: מכילתא דרבי ישמעאל – מסכתא דנויקין, ו (האראוויטץ־דרכין, תשל"ל, עמ' 270); שם, יג (עמ' 293); מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי לשמות כא, יט (אפשטיין ומלמד, תשל"ט, עמ' 174).

7 וי"ו הביאור הוא מונח עברי ל-*waw explicativum*, והוראתו: "דהיינו, כלומר". לדוגמות ראו גוניוס, סעיף 154a, הערה 1b, עמ' 484.

8 וראו מילון בן־יהודה (בן יהודה, תש"ח–תשי"ט), ערך פרי, וראו שם גם ערך פרי, הקרוב לו בעניין, בציינו חוזק ואיתנות בצירופים "ברי לי" ו"ברי ושמא".

על מְשַׁעֲנָתוֹ" = "התהלך על משענתהווא [ולא משענת חיצונית]" = "התהלך על גופרהווא [ללא משענת]".

דומה שהלשון "התהלך על x" מקבלת עתה מובן אחר. כבר צוין לעיל שכאשר $x =$ משענת, אין אפשרות לראות בו את המשטח שעליו מתהלכים, אלא את המכשיר שבעזרתו מתהלכים. הדרשה אינה נזקקת לפירוש זה, אם כי היא יכולה להתיישב גם אתו. בעל הדרשה ער לשימוש הלשון המקראי "הלך/התהלך על x" כש-x מציין איבר(ים) אינהרנטי(ים) של פועל הפעולה. כך מצינו בדוגמות: **עַל גְּחֹנֶף תֵּלֵךְ** (בראשית ג, יד); **וְכָל הוֹלֵךְ עַל פְּפִיּוֹ בְּכָל הַחַיָּה הַהֹלֶכֶת עַל אֲרָבַע** (ויקרא יא, כז); **פֶּל הוֹלֵךְ עַל גְּחֹזֶן וְכָל הוֹלֵךְ עַל אֲרָבַע** (שם, מב).⁹ בכל אלה אין לראות למעשה במשלימו של "הלך על" תוספת של משתתף חיצוני לצד ההולך, פועל הפעולה, וזאת שלא כמו במשפטים מטיפוס **אִם יִהְיֶה אִישׁ עַל הַגְּחָלִים** (משלי ו, כח),¹⁰ שבו מִתְפַקְדִים שני משתתפים – "איש" ו"גחלים". לשיטת בעל המדרש, מצטרף הכתוב "הַתֵּלֵךְ... עַל מְשַׁעֲנָתוֹ" לדוגמות שבהן אין שני משתתפים של ממש, והמבנה "x הלך/התהלך על y" מציין בהן y שאינו נבדל מ-x, אלא מהווה חלק ממנו. אפשר שהמדרש ראה את גופו של המוכה כחלק ממהותו הכוללת, שבה מהווה הגוף משענת לרוח.

משעמדנו על "המשלים האינהרנטי" של "הלך/התהלך על", אפשר לגייסו גם להבנת פשט הכתוב. אדם המהלך רק בעזרת מקל הליכה, מקל זה הוא עבורו כרגל נוספת, הנתפסת כחלק מגופו, ואין לראות אפוא ב"משענתו" (= "מקלו" = "רגלו הנוספת") מכשיר או משתתף חיצוני. כמו במקרים רבים, נמצאנו למדים אף כאן שחשיפת הבסיס הלשוני שעליו נשען הדרש מקרינה גם על הפשט ומצמצמת את הפער שביניהם, ומעתה אין הוא עוד תהומי כפי שנראה תחילה.

9 ובדומה בעוד כמה פעלים עומדים, כגון: "וְהוּא צֹלַע עַל יָרְכוֹ" (בראשית לב, לב); "וַיְחִי וַיָּקָם עַל רַגְלָיו" (מל"ב יג, כא).

10 וכיוצא בזה גם בפעלים אחרים, כגון: "כִּי לֹא עַל הַלְקָם לְבָדוֹ יִחַיָּה הָאָדָם" (דברים ח, ג).

מקורות

אפשטיין, י"נ, ומלמד, ע"צ (מהדירים) (תשל"ט). מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי (מהדורה שנייה עם תיקונים והערות מאת ע"צ מלמד). ירושלים.

בן־יהודה, א' (תש"ח–תשי"ט). מלון העברית הישנה והחדשה. ירושלים:תל אביב.

האראוויטץ, ח"ש, ורבין, י"א (מהדירים) (תש"ל). מכילתא דרבי שמעאל. ירושלים.

ילון, ח' (תשכ"ז). "במקרא ובסידור (מלת היחס "על" = ב)". לשוננו, לא, עמ' 283–286.

ענעלאו, ה' (מהדיר) (תרצ"ד). משנת רבי אליעזר או מדרש שלשים ושתים מדות. ניריורק.

שורק, נ' (תשנ"ט). מעמדה של "על" בין מילות היחס בעברית המקראית: כירודים תחביריים, סמנטיים ומילוניים. עבודת גמר לתואר מוסמך (בהדרכת ש' קוגוט), האוניברסיטה העברית, ירושלים.

Kautzsch, E. and Cowley, A. E. (1910). *Gesenius' Hebrew Grammar* (second edition). Oxford.

Speiser, E. A. (1955). "The Durative *Hithpa'el*: A *tan*-Form". *Journal of the American Oriental Society*, 75, pp. 118–121.

Waltke, B. K. and O'Connor, M. (1990). *An Introduction to Biblical Syntax*. Winona Lake, Indiana.

קדושים לבושי מבלול בהורי חסד כלש ייחזק! כ א

דרך אור

ספר מבלול

שחבר החכם רבי דוד קמחי ראש

המדרשים / עם קצת מיוקום פואקיף
רבו אליה אפגזי העירקיק
ובניסאר כל חלקי
העירקיק

מדפס בג'מ' וניאל בומברג
במקת פה לפק

בויניציאה